ИЗВЕСТИЯ НА МУЗЕИТЕ ОТ ЮЖНА БЪЛГАРИЯ
REPORTS OF THE MUSEUMS IN SOUTH BULGARIA

1975, том I, с. 163—172
1975, vol. I, p. 163—172

Постъпила на 6. V. 1975
Enlisted on 6. V. 1975

ТРАДИЦИОННАТА ЖЕНСКА РИЗА В СРЕДНИТЕ РОДОПИ

МАРИАНА РАЙКОВА

THE TRADITIONAL CHEMISE IN THE MIDDLE RHODOPES

MARIANA RAYKOVA

ABSTRACT. The chemise occupies a central part in the complete composition of the traditional woman's costume in the Middle Rhodopes being one of its most stable and vital elements. It is both a demonstration of the earlier stages in clothing and an illustration of the latter's changes proceeding from social and economic alterations. Hence the signaficance of this study and description of the traditional chemise both for itself and the costume as a whole.

Домашните тъкани — конопени, ленени, памучни и копринени, са основен материал за женската традиционна риза в Среднородопието. Конопените и ленените платна имат широко приложение до края на XIX в. В Девински и Доспатски район, където отглеждането на коноп и лен продължава почти до края на първата половина на XX в.[1], ризите са предимно конопени и ленени. В някои селища по долината на Чая — Хвойна, Павелско, Косово, Наречен и др., ленените и конопените влакна се употребяват в комбинация с памук; обикновено ръкавите, полите и пазвата на ризата се изработват от памук, а останалите части — от коноп и лен. Умелото съчетание на двата вида материал е не само свидетелство за високо тъкаческо изкуство, но и за материалното състояние на населението, за слабите му покупателни възможности.[2]

Памучните тъкани се налагат в края на XIX в. първоначално в големите среднородопски занаятчийски и търговски центрове — Чепеларе, Устово, Райково, Момчиловци, Петково, Широка Лъка, сред заможната класа и едва в началото на XX в. имат повсеместно разпространение.[3]

Копринените платна с многоцветни кенари са предназначени найвече за невестински и празнични ризи.

Фабричните платове имат твърде ограничена употреба. Те почти не намират приложение при изработването на старинната цяла туникообразна риза. Бял фабричен плат се използва за ушиване горната част и ръ-

кавите на «со̀саната рѝза». Дори и досега в районите, където битува традиционната риза, домашната памучна кенарена тъкан е основен материал.[4]

Платното за ризи се тъче в лита техника. Обикновено онези части на ризата, които са покрити от горната дреха, се изработват от по-рядко платно. Кроенето и съшиването ѝ се извършва на ръка.

Традиционната риза е с дължина до глезените, с дълги ръкави, прикачени направо към средищния плат или страничните клинове, и среден пазвен разрез. Тези особености по отношение на кройката характеризират двата основни типа туникообразна риза в Средните Родопи.

Ц я л а р и з а. Основни части на дългата цяла туникообразна риза — «пра̀ва рѝза» (с. Вишнево), «цяла рѝза» (с. Старцево), са двете половини на едно платно в естествена ширина с двойна дължина от рамото до глезените, които имат централно положение.[5] Те са наричани найчесто «ма̀йка» (селата Соколовци, Старцево, Югово, Могилица, Бориково). Страничните клинове — «клѝне» (Старцево, Соколовци, Змеица, Бориково), цели или от две части, започват предимно от подмишницата или са вмъкнати и в раменната област. Подмишечната вставка — «алтѝце» (Соколовци, Змеица), «всо̀ска» (Старцево), не е задължителна. Дългите до китката ръкави, съставени от един и половина или един плат със съединителен шев по дължина, са прикачени направо към централните платове или страничните триъгълни клинове. Вратната изрезка е предимно кръгла и не винаги оформена с яка. Средният пазвен разрез е с дължина около 40 см.

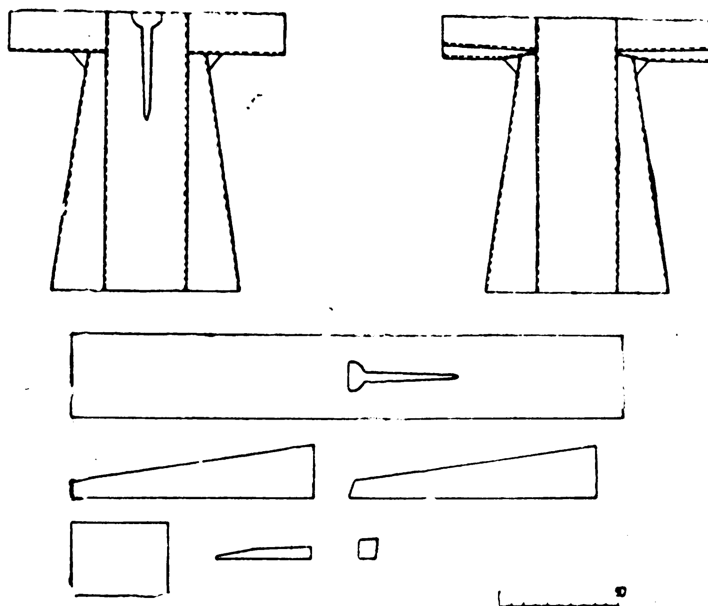
Според формата и разположението на страничните клинове цялата риза се среща в няколко варианта:

1. Риза с цели странични трапецовидни клинове, вмъкнати от подмишницата. Първият вариант на цялата риза е разпространен в западните части на Средните Родопи — селата Змеица, Касъка, Доспат, Любча. Ръкавите на тази риза са прикачени перпендикулярно към централния плат. Трапецовидните странични клинове започват от подмишницата. Подмѝшечната вставка — «алтѝце» (с. Змеица), е квадратна. Тази риза се изработва от конопено или ленено платно. В с. Змеица обикновено ризата е без украса (обр. 1), в селата Касъка и Любча полите и ръкавите са обточени с ръчно плетена дантела.[6]

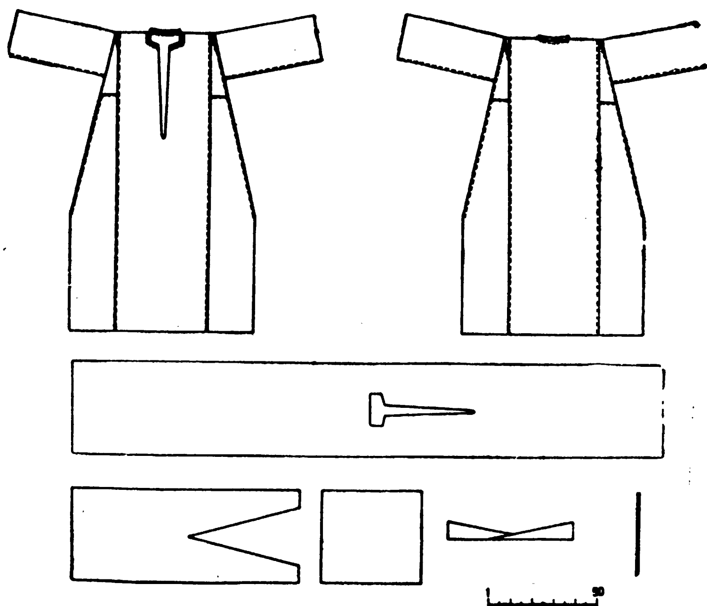
2. Риза със странични клинове, вмъкнати в раменната област. Ризата, разпространена предимно в района на гр. Смолян и долината на Чая, е със странични клинове, вмъкнати и в раменната област.[7]

а. В Смолянско (Смолян, Левочево, Устово) страничните клинове са от две части: трапецовидна и триъгълна. Триъгълната част е съсредоточена в раменната област. Върховете на триъгълните клинове се срещат и разминават във външната част на рамото. Ръкавите са съединени със страничните триъгълни клинове. Ризата е без подмишечна вставка. Ръбовете на вратната изрезка са обточени с двукатна ивичка за яка (обр. 2).

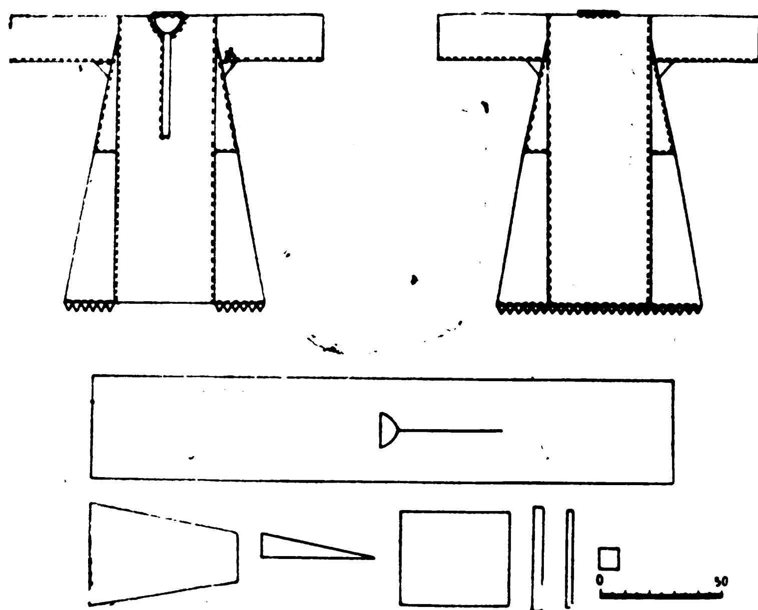
б. В района на Чепеларе страничните клинове са от две части: трапецовидна и триъгълна. Триъгълните клинове започват малко по-долу от мишницата и върховете им стигат до средата на раменната област. Ръкавите са прикачени към средищния плат и страничните триъгълни клинове. Ризата е с квадратна подмишечна вставка, среден пазвен разрез и тясна права яка (обр. 3).

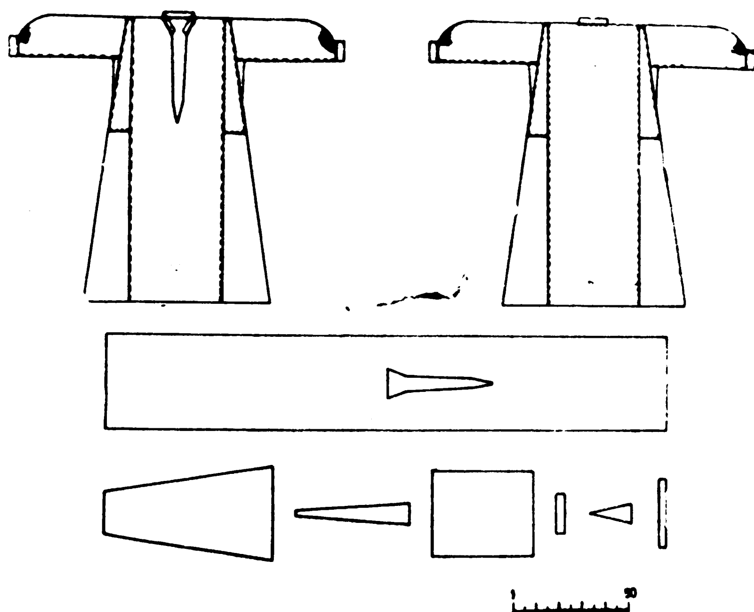
Обр. 1. Риза женска, с. Змеица. Първата половина на XX в.
Фонд ОИМС-Е, инв. № 2651—1
Fig. 1. Chemise de femme, village de Zméïtza.
La première moitié du XX siècle

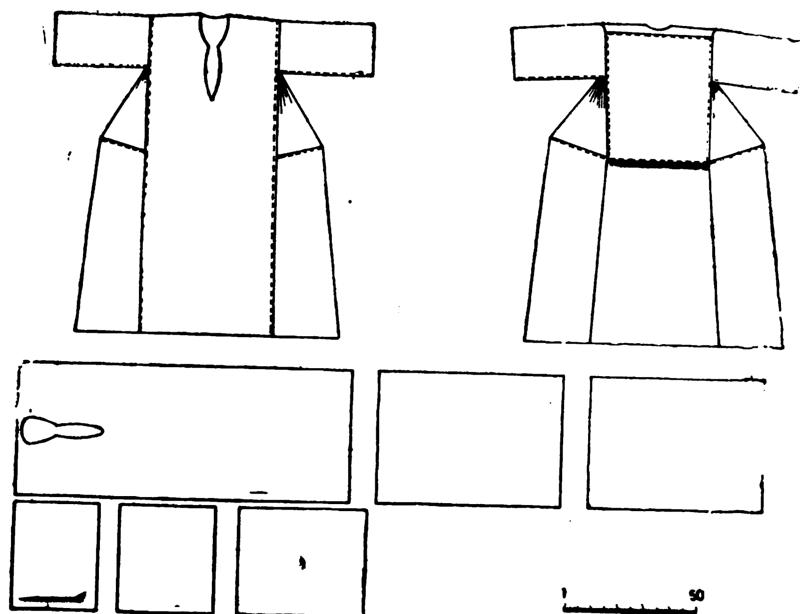
Обр. 2. Риза женска, гр. Смолян, кв. Устово. Краят на XX в.
Фонд ОИМС-Е, инв. № 2042
Fig. 2. Chemise de femme, ville de Smolian, quartier Oustovo.
Fin du XX siècle

Обр. 3. Риза женска, гр. Чепеларе. Началото на XX в.
Фонд ОИМС-Е, инв. № 836
Fig. 3. Chemise de femme, ville de Tchépélaré. Début du XX siècle

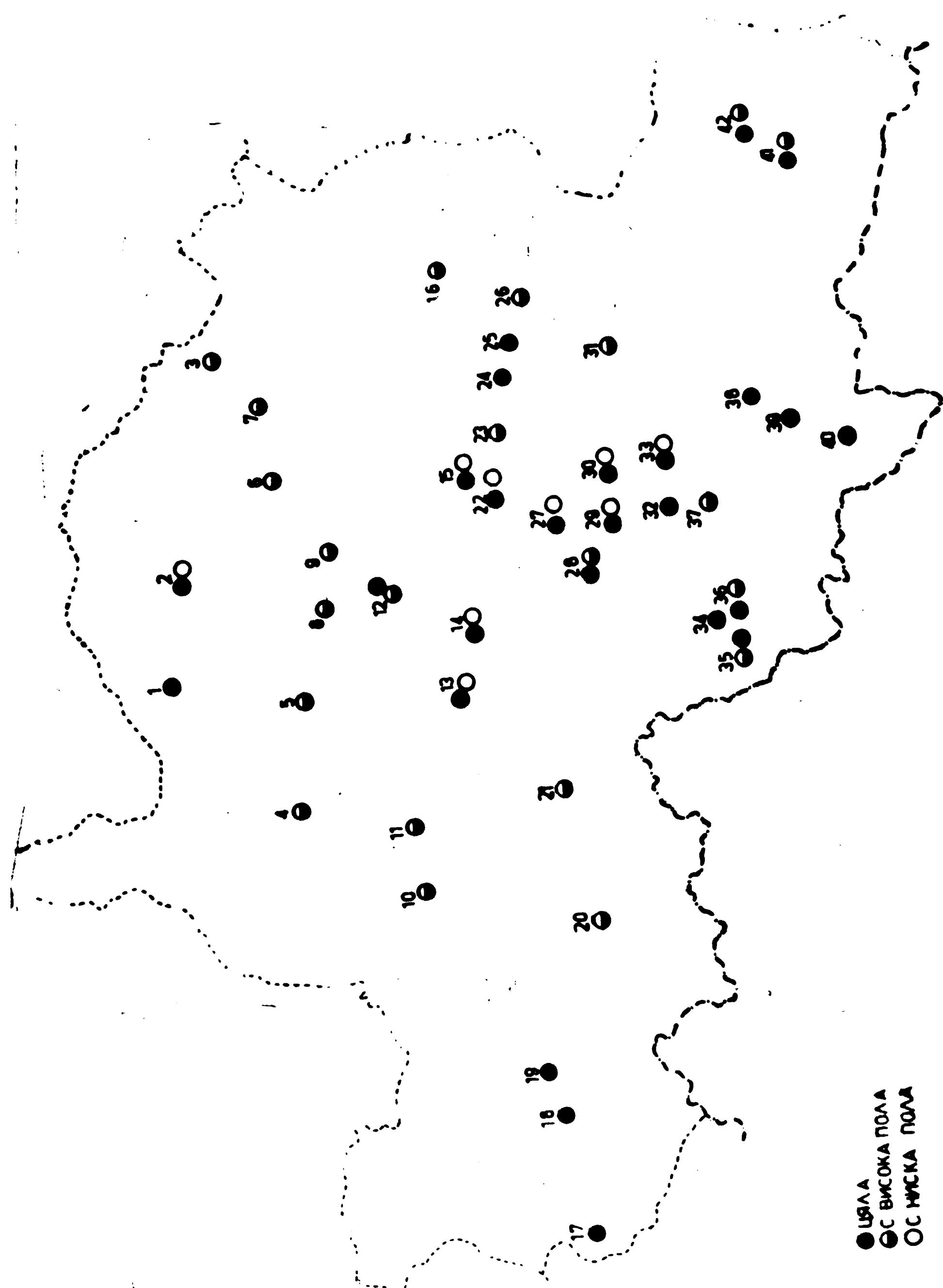
Обр. 4. Риза женска, с. Оряхово. Краят на XIX в.
Фонд ОИМС-Е, инв. № 2114
Fig. 4. Chemise de femme, village d'Orékovo. Fin du XIX siècle

Обр. 5. Риза женска, с. Старцево. Средата на XX в.
Фонд ОИМС-Е, инв. № 2548
Fig. 5. Chemise de femme, village de Startzévo. Milieu du XX siècle

Обр. 6. Ризи женски, с. Старцево. Средата на XX в.
Fig. 6. Chemises de femme, village de Startzévo. Milieu du XX siècle

Карта за разпространение на туникообразната женска риза в селата на Средните Родопи с цяла висока и ниска пола със списък на селата, в които се носи
Carte de la propagation du modèle de la chemise de femme type tunique dans les villages des Rhodopes moyens, à jupe longue et courte, avec une liste des noms des villages où elle est encore portée

в. В селищата на Долен Рупчос се среща риза (с. Орехово, с. Малево) със странични клинове от две трапецовидни части. Ръкавите са съединени с трапецовидните клинове, които са разположени в раменната област. Подмишечната вставка е триъгълна, като основата ѝ е пришита към ръкава, а върховете са вклинени в трапецовидния клин (обр. 4).

3. Риза със странични клинове от две части, вмъкнати от подмишницата. Третият вариант на цялата риза е разпространен в Златоградски район, главно в с. Старцево и околните махали. Ризата е със странични клинове от две правоъгълни части. Едната правоъгълна част — «всоска»[8], е съединена с ръкава в подмишечната област чрез силен набор и изпълнява ролята на подмишечна вставка. Ръкавите са прикачени перпендикулярно към средищния пласт. Ризата е почти без вратна изрезка (обр. 5).

Първият и третият вариант на дългата цяла риза се свързва със саяното облекло, характерно за Доспатски, Девински и Златоградски район, а вторият вариант е основна съставна част на сукманеното облекло в Смолянско и долината на Чая.

Връзката на цялата риза с двата вида женско традиционно облекло, носено в Средните Родопи, свидетелствува за нейната първичност и повсеместно разпространение в миналото.[9]

Риза от две части. Появата на ризата от две части — «сòсана рѝза» (с. Неделино), «скỳтна рѝза» (с. Беден), «рѝза с прѝсоска» (с. Широка лъка), е едно по-късно явление, тясно свързано с развитието на облеклото в Смолянския край.[10] Размерите на основните части на този тип туникообразна риза са в зависимост от това, с кой вид облекло се носи.

Ризата с ниска пола (тясна ивица платно с ширина 10—15 см — пòла» (с. Соколовци, с. Турян, с. Полк. Серафимово, гр. Смолян), «прѝсоска» (селата Широка лъка, Върбово, Стойките, Гела), се носи със сукман;[12] ризата с висока пола — «скут» (с. Беден — «скỳтна рѝза»), «прѐсос» (гр. Лъки), «кòш» (гр. Неделино),[13] е в комбинация със сая, която почти винаги е с високо вдигнати и запретнати назад поли. Този начин на носене на горната дреха превръща горната част на ризата — «прѐсоска» (с. Беден), «сòска» (с. Старцево, гр. Неделино), която започва да изработва от фабричен плат, изцяло в долна дреха, а полата, висока средно 90 см, продължава да изпълнява старинната традиционна функция на ризата — да бъде единствена горна и долна дреха.[14]

Характерна украса за женската традиционна риза в Средните Родопи е тъканната и везбената. Тя е съсредоточена по краищата на полите и ръкавите, около вратната извивка и пазвата.

Тъканата орнаментика преобладава и при двата основни типа туникообразна риза.

Дългата цяла туникообразна риза, носена в Смолянско и селищата по долината на Чая до края на XIX в., е с тъкана орнаментика по краищата на ръкавите, изпълнявана чрез «късане» и «кòцане» — «кòцани ръкàве». Този начин на декорация на ръкавите в края на XIX и началото на XXв. се заменя от жълтооранжевото ажурно везмо, с което се оформят краищата на полите и пазвеният разрез. В Смолянско ажурното везмо се нарича «дỳпчено» — «дỳпчени пòли». Ризите с «дỳпчени пòли», «падѐмени ръкàве и пàзви» са носени само в празник.

Ивичните кенари са типични както за цялата риза, така и за ризата от две части. По отношение на материала и цвета на кенара се обособяват

няколко разновидности: а) ризи с кафявочервени кенари — гр. Смолян, с. Левочево, с. Момчиловци, с. Полк. Серафимово, с. Старцево, гр. Неделино; б) ризи с жълтооранжеви, предимно копринени кенари, самостоятелно или в съчетание с кенар, изработен от дебело предена прежда — Смолянско и Чепеларско; в) ризи с бели и червени кенари — с. Бориково, с. Могилица и др. Най-широк обсег имат ризите с кафявочервени и жълтооранжеви кенари.

Кенарите, разположени по цялото платно, са характерни за «сóсаната рѝза» с висока пола. В някои райони на Средните Родопи се срещат и цели ризи с кенари по цялото платно (най-често тези ризи са копринени и са носени от млади невести в празник). В зависимост от начина на изпълнение на кенара се различават две разновидности: а) ризи с кенар по основата; б) ризи с кенар по вътъка. Изпълнението на кенара по вътъка се налага, когато ризата от две части заменя дългата цяла риза, носена със сая, и високата пола започва да изпълнява ролята и на горна дреха.[15]

Подчертаването на съединителните шевове в долната част на полата на ризата с разноцветни вълнени, копринени или памучни прежди също е един вид декоративна украса. Тя е разпространена най-вече в Златоградски район — с. Старцево, гр. Неделино, в Смолянско и селищата по долината на Чая. Този вид декорация е характерен и за двата типа туникообразна риза в Средните Родопи.

Украсата на женската риза има естетическо значение, но в същото време подчертава възрастта на жената, нейното социално и семейно положение.[16] С най-богата украса са невестинските ризи и ризите на младите жени: «дупчени поли» и «падемени ръкаве» са носени от невести и млади жени; копринените ризи с многоцветни кенари също са съставна част на невестинския и празничния женски костюм.

Ризата към саяната и сукманената носия в Средните Родопи се носи свободно пусната. Ръкавите се запретват над ръкавите на горната дреха само при работа. В празник ризата винаги е със спуснати ръкави.

В районите на селата Старцево и Малка Арда, където и досега през лятото ризата изпълнява ролята на единствена долна и горна дреха, се препасва с престилка, която по време на работа в дома или на полето се запретва настрана.[17] (обр. 6).

Туникообразната риза в Средните Родопи независимо от промените, които настъпват в развитието ѝ, има повсеместно разпространение до 30-те години на XX в. Дългата цяла риза — задължителен елемент и на двата вида женско традиционно облекло, в края на XIX и началото на XXв. в селищата по долината на Чая, в Девинско, Смолянско, Лъкинско постепенно е заменена от «сòсаната рѝза» с ниска или висока пола. Тя се запазва непроменена само в най-западните и най-източните части на Средните Родопи и битува почти до края на първата половина на XX в.

Настъпилите социално-икономически промени в бита на среднородопското население след Балканската война и особено в края на 20-те и 30-те години създават предпоставки за нарушаване на традицията в облеклото. «Сосаната риза» с ниска пола вече не е задължителна съставка на всекидневния костюм. Тя се употребява само при празничната женска носия от районите на Чепеларе, Широка лъка, Девин, Смолян, Славейно, Петково. Особена устойчивост и жизненост продължава да проявява «сосаната риза» с висока пола, която и досега влиза в състава на женското

работно и празнично облекло, поддържано в част от селищата в Девинско, Маданско, Златоградско, Лъкинско.[18]

Традиционната женска риза в Средните Родопи споделя особеностите на дългата туникообразна риза, разпространена в страната.[19] Тази близост се проявява най-вече по отношение на материал, кройка и начин на носене.

Широко употребяваните ленени и конопени платна за ризи намират приложение и сред среднородопското население. Това население познава и използва конопа и лена в облеклото още от древността. За това свидетелствуват както писмените сведения, така и някои обичаи.[20]

Основните показатели — средищно разположение на централните платове, право прикачен дълъг ръкав и среден пазвен разрез на българската туникообразна риза,[21] са характерни белези и на «цялата рѝза», носена в Средните Родопи. Ризата с квадратни «алтѝци» и ръкав, прикачен перпендикулярно към централния плат, от Доспатско е твърде близка с «кошулята» от Ломско.[22] Ризата със странични триъгълни клинове, вмъкнати в раменната област, от Смолянско и Чепеларско се свързва със западнобългарската «кошуля» от Трънско, Софийско, Самоковско.[23] Очебийна е връзката на ризата от две части — «сòсана» от Девинско, горното поречие на Арда, Златоградско, Лъкинско с «обсосаната» риза от с. Жълтуша, с ризата «със соска» от с. Падина, с Бял Извор и др., Кърджалийско.[24]

По начин на носене среднородопската риза е сходна със западнобългарската «кошуля», с «бърчанката» и др. Навикът на жените от Старцево, Малка Арда, Вишнево и други райони да работят и досега през лятото по риза, препасана с престилка, чийто долен край е запретнат настрана, е поддържан в миналото и в други области на Западна и Североизточна България, Пиринския край, Източните Родопи.[25]

Основните белези на ризата в Средните Родопи и използването ѝ като единствена и горна дреха разкриват многовековната българска традиция в женското народно облекло, показват, че среднородопското население въпреки тежката си историческа съдба не се поддава на чужда асимилация и запазва в сравнително чист вид своята народна култура.

ОБЯСНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ

[1] Н. Дамянов — Социално-икономическо положение на среднородопското население през Втората световна война, Родопски сборник, т. III, БАН, С., 1972, с. 59; М. Гумнерова — Тъкани от лен и коноп в Смолянско, Родопски сборник, т. II, БАН, С., 1969, с. 131.
[2] Пак там, с. 139.
[3] Пак там, с. 132.
[4] Архив ОИМС-Е № 82 II, л. 7, 12, 19, 22, 35 и др.
[5] М. Велева — Българската народна носия в Източните Родопи, С., Народностна и битова общност на родопските българи, БАН, С., Е., № 82 II, л. 30.
[6] Архив ОИМС-Е, № 82 II, л. 30.
[7] М. Велева — цит. съч., с. 62.
[8] Архив ОИМС-Е, № 23 II, л. 2.
[9] М. Велева — цит. съч., с. 65.
[10] М. Велева — цит. съч., с. 65; Архив ОИМС-Е, № 82 II, л. 3, 4.
[11] М. Велева — цит. съч., с. 65.
[12] Архив ОИМС-Е, № 82 II, л. 4, 24, 25 и др.
[13] Архив ЕИМ при БАН, № 303 II, л. 22, 47.
[14] М. Велева — цит. съч., с. 65; Архив ЕИМ при БАН, № 303 II, л. 47; Архив ОИМС-Е, № 82 II, Л. 5.

[15] М. Велева — цит. съч., с. 65.
[16] Г. Маслова — Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX— начале XX в., Восточнославянский этнографический сборник, М., 1956, с. 617; М. Велева — Данни от българските народни носии за някои характерни черти в облеклото на славяните, ИЕИМ, т. XI, 1968, с. 19.
[17] М. Велева — цит. съч., с. 19, Архив ЕИМ при БАН, № 303, л. 29; Архив ОИМС-Е, № 82 II.
[18] Архив ОИМС-Е, № 82 II.
[19] М. Велева — Българската народна носия в Източните Родопи, Сб. Народностна и битова общност на родопските българи, БАН, С., 60; М. Велева — Данни от българските народни носии за някои характерни черти в облеклото на славяните, ИЕИМ, т. XI, 1968, с. 25.
[20] М. Велева — Данни от българските народни носии. . ., с. 13.
[21] М. Велева — Българската двупрестилчена носия, БАН, С., 1963, с. 31; М. Велева | и Евг. Лепавцова — цит. съч., с. 14.
[22] М. Велева — Българската двупрестилчена носия. . ., с. 33, обр. 17.
[23] М. Велева — Българската народна носия в Източните Родопи, с. 65; Архив ЕИМ при БАН, № 303 II, л. 42.
[24] М. Велева — За периодизацията в развитието на българските народни носии, ИЕИМ, кн. XV, 1974, с. 22.
[25] М. Велева — Данни от българските народни носии. . . с. 18, 19; М. Велева — Синтез на етническите елементи в българското народно облекло, ИЕИМ, т. VIII, 1965, с. 67.

СПИСЪК НА СЕЛИЩАТА

1. Орехово	15. Момчиловци	29. Смолян (кв. Райково)
2. Павелско	16. Давидково	30. Смолян (кв. Устово)
3. Белица	17. Любча	31. Трън
4. Лясково	18. Касъка	32. Чокманово
5. Забърдо	19. Змеица	33. Полк. Серафимово
6. Дряново	20. Триград	34. Могилица
7. Лъкавица	21. Мугла	35. Бориково
8. Зорница	22. Соколовци	36. Буково
9. Богутево	23. Виево	37. Смилян
10. Настан	24. Славеино	38. Бърчево
11. Беден	25. Петково	39. Елховец
12. Чепеларе	26. Малка Арда	40. Коритата
13. Широка лъка	27. Левочево	41. Старцево
14. Стойките	28. Смолян (кв. Смолян)	42. Неделино

LA CHEMISE TRADITIONNELLE DE FEMME DANS LES RHODOPES MOYENS

MARIANA RAÏKOVA

Résumé

On traite dans l'article la chemise traditionnelle de femme dans les Rhodopes moyens avec toutes ses particularités.

La chemise entière et la chemise deux pièces sont deux étapes consécutives d'une chemise antique, forme de tunique, répandue dans les Rhodopes moyens et qui est en rapport étroit avec le développement de l'habit de femme populaire. La chemise entière est conservée, sans changements, dans les parties les plus occidentales et les plus orientales des Rhodopes moyens (fig. 1—6) et elle existe, à peu-près, jusqu'à la fin de la première moitié du XX siècle. Une stabilité et une vitalité particulières sont témoignées par la chemise deux pièces à jupe longue, qui à présent prend également part dans l'habit de femme quotidien et de fête, et continue à exister dans une partie des régions de Dévin'Madan, Zlatograd et Laki.